

SOSYO-DİNİ FARKLILAŞMA ve İSLAM

-SOSYOLOJİK VE ANTROPOLOJİK PERSPEKTİFLER-

Derleyen ve Çeviren
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN

eski
yeni
YAYINLARI

Eskiyeni Yayınları: 23

SOSYO-DİNİ FARKLILAŞMA ve İSLAM
-Sosyolojik ve Antropolojik Perspektifler-

Doç. Dr. Mustafa ARSLAN

© FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj: CİNAS

Kapak: CİNAS

Baskı, Cilt:

KALKAN MATBAACILIK

Büyük San. 1. Cad. 99/32 İskitler

Tel: 0312.3419234-3421656 Ankara

1. Baskı: Haziran 2013

ISBN: 978-605-5978-23-5

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Rüzgarlı Cad. Rüzgarlı İşhanı No: 2 Kat: 5 Ulus/ANKARA

Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89

web: www.eskiyeni.org • e-mail: fcr@fcr.com.tr

Derleyen ve Çeviren
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN

SOSYO-DİNİ FARKLILAŞMA ve İSLAM

-SOSYOLOJİK VE ANTROPOLOJİK PERSPEKTİFLER-

Ankara 2013

Mustafa ARSLAN, Doç. Dr.

Mustafa Arslan, 1969 doğumlu. Lisansüstü eğitimini sırası ile On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Din Sosyolojisi Anabilim Dalında tamamladı. Ocak 2008’de Bilgi, Kültür ve Din Sosyolojisi dalında doçent oldu. Arslan, halen İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Anabilim Dalında öğretim üyeliğine devam etmekte, “Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi” editörlüğünü sürdürmektedir. İlgi alanları, “sosyo-dini farklılaşmalar, popüler kültür ve din, din-mitoloji ilişkisi, yeni dinsellikler, İş-aile çatışması” olan Arslan’ın çalışmalarından bazıları şunlardır.

Türk Popüler Dindarlığı, Dem Yayınları, 2004; Paranormalizm ve Din, Bilsam Yayınları, 2011; Kadın Kur’an Kursu Öğreticilerinde İş ve Aile Hayatının Dengelenmesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayın No: 567, 2013; “Gündelik Hayatta Din”, Din Sosyolojisi içinde, Grafiker Yayınları, (Ed. İ. Çapcıoğlu, N. Akyüz), 2012; “Dindarlık Farklılaşması ve Popüler Din”, Dindarlığın Sosyo-psikolojisi içinde, (Editör Ünver Günay), 2006; “İslam’ın İlk Döneminde Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı” Sunnet Sosyolojisi içinde, (Ed. M. Tekin), Eski Yeni Yayınları, 2012; “Folk İslam/Halk İslamı” Maddesi, Felsefe Ansiklopedisi C. VI içinde, A. Cevizci Ebabel Yayıncılık 2009; “Kültür ve Din”, Çeviri. Peter B. Clarke Din Sosyolojisi: Kuram ve Yöntem, İmge Kitabevi 2012.

İÇİNDEKİLER

Sunuş: Sosyo-Dini Farklılaşma: İslamî Bir Giriş Denemesi / <i>Mustafa Arslan</i>	7
İslam Toplumdaki Çeşitlilik ve Batılı Akademik Söylem / <i>Mustafa Arslan</i>	19
İslamî Çalışmalarda Bir Problem Olarak Resmi ve Popüler Din / <i>J. D. Jacques Waardenburg</i> ...	39
Batıdaki İslam Çalışmalarında “Resmi ve Popüler İslam” Ayrımına Gösterilen İlginin Nedenleri Üzerine / <i>J. D. Jacques Waardenburg</i>	73
Metin ve Uygulama Arasında: İslam’ın Antropolojik İncelenmesi Üzerine / <i>Ronald A. Lukens-Bull</i>	83
Sabri Ülgener’de Sosyo-Dini Farklılaşma, Meslek Ahlakı ve Ahilik / <i>Mustafa Arslan</i>	115
Popüler Din / <i>Charles H. Long</i>	143
Gelenek ile Modernlik Arasında Popüler Dinin Değişen ve Değişmeyen Yüzü / <i>Mustafa Arslan</i>	165
Halk (Folk) Dini / <i>W. A. Christian JR.</i>	177
Popüler Dini Yönelimlerin İncelenmesinde Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri / <i>Mustafa Arslan</i>	189
Sosyo-Dini Farklılaşma ve İslam Konusunda Seçilmiş Kaynakça	209
İndeks	229

SUNUŞ

SOSYO-DİNİ FARKLILAŞMA İSLAMİ BİR GİRİŞ DENEMESİ

Dinselliğın Görünmeyen Yüzü: Sosyo-Dini Farklılıklar

Dinler söz konusu olduğunda ilk akla gelen ortak inanç ve prensiplerdir. Bu sayede her din kendisini diğerlerinden ayırt eder; müminleri arasında birlik ve bütünlüğü sağlar. Dinler kendi içindeki bu sistemli inanç, prensip ve ritüel birliktelikleri yanında başka bir takım farklılıklara da sahiptir.

Dindeki farklılıklar sadece dindeki düşünce ekollerinin mevcudiyetinden, düşünce ve yorum farklılıkları vb. konulardan oluşmaz. Bunların yanı sıra “toplumsal bazı farklılıklar” da dini alandaki farklılaşmalara sebebiyet verebilir. Başka bir deyişle dini farklılığın nedeni olarak “toplumsal bağlam ya da konum” bağımsız değişken olarak işlev görebilir. İşte elinizdeki bu çalışma, dinin içinde sırf teolojik ya da fikri bir takım ayrılıklardan doğan farklılıkları değil, doğrudan sosyo-kültürel etkenler nedeniyle ortaya çıkan farklılaşmaları konu edinmektedir.

Bir dine ait ortak inanç ve ritüellere bağlılık ve bunların gereklerini yerine getirme gibi nedenlerden ötürü her dinin inananları tarafından gündelik hayatta bunlara karşı bir bağlılık, ilgi ve alaka hissi oluşur. Bir dine inananlar

için diğer dinlerden ayrı olma ve fakat kendi dinleri içinde bir ve bütün olma hissi normaldir. Aynı şekilde dinler de ortak inanç ve ritüeller etrafında bağlularını toplamak ister. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı da insanlar din içindeki farklılıklardan daha çok bir olan ilke ve prensiplere odaklanırlar. Farklılık ise arızı, ikincil bir durum olarak görülür.

Örneğin İslam dinini ele alalım. İslam tek bir Allah ve ahiret inancı çevresinde oluşan ortak inanç ve prensiplerden oluşur. Onu başka dinlerden ayıran, bağlularının kabul etmesi ya da sakınmasını istediği belli ilkelere, hükümlere sahiptir. İnananlarını bu hüküm ve ilkeleri etrafında kenetlenmeye çağırır. Tek bir kitap, kible, peygamber, kendine has orijinal hüküm ve inanç prensipleri vb. bütün bunlar inananları İslam'ın kendi içinde yekpare bir sistem, bir bütün olduğu fikrine götürür. Müslümanlar da özellikle diğer dinlerden farklı olmayı ve kurtuluşu İslam'da bulmanın getirdiği hisle dinleri içindeki farklılıkları pek önemsemez, fark edildiğinde de bazen görmezden gelinir bazen de rahatsızlık dile getirilir. Örneğin, kendi yorumunu merkeze alıp diğerini "sapkın" sayabilir ya da ötekileştirip periferiye atabilir vb. Bu durum halk arasında böyle olduğu gibi çoğu kez din bilginleri arasında da böyledir. Ulema arasında birçok ihtilaf olmasına ve bunlar açıkca yaşanmasına rağmen bilginler konumu gereği bunları örter çünkü âlim konuları kendi görüşü, ekolü çerçevesinde bir bağlama oturtmak zorundadır. Ayrıca ulema arasında farklılıklar makul bir seviyede içselleştirilebilse de bu olguyu insanlara makul bir din dili çerçevesinde anlatmanın da kendine has bir zorluğu olduğunu hatırd tutmak gereklidir.

İslam düşüncesi içindeki çeşitliliği ele alan ve farklılıkları meşru bir bağlama oturtmaya çalışan hatırı sayılır bir literatür mevcuttur. Ancak farklılaşmalar günümüzde ol-

duđu gibi dikey değil yatay nitelikte incelemeye tabi tutulmaktadır. İslam dűşüncesi içindeki fıkhî ve itikadî ekoller, örneğin Mutezile ya da Eş'ariye, Hanefilik, Şafilik gibi ekolleşmeler (içerisinde her ne kadar sosyolojik etkenler varsa da) esasında teolojik dolayısıyla “yatay” ayrılmamıştır. Hâlbuki bizim konumuzdaki dini-toplumsal farklılaşmalar ise “dikey” bir niteliktedir ve sınıfsal, zümrevî temelde ortaya çıkmaktadır. Kişinin toplumsal konumunun, onun dinselliğine etki ettiği durumlarda bir takım dinselîkler oluşmaktadır. Dinde farklılıklar sadece fikir ayrılıklarından doğmaz, zekâ ya da anlayış farklılıklarından olmaz, sınıfsal konum ya da bağlı olduğu toplumsal tabakalara aidiyet de önemlidir. Bunlar dindeki dikey farklılaşmalara sebebiyet vermektedir.

Dini-toplumsal farklılık konusunun din sosyolojisi ve din antropolojisinde topu topu iki asırlık bir geçmişinin olduğunu, bunun dışı dokunur yönünün ise bir asra teka-bül ettiğini söyleyebiliriz. Toplumsal bağlamdaki dini farklılık konusunun bu nedenle batılı akademik söylem içinde bir yerinin olduğunu belirtmek gerekir. Genelde antropoloji ve etnoloji, özelde de din antropolojisi, din sosyolojisi, din fenomenolojisi, dinler tarihi disiplinlerinin oluşturduğu Dinbilimleri disiplini altında sosyo-dini farklılıkların ele alındığını görüyoruz. Günümüzde “dinde birlik - çokluk, çeşitlilik” konusu din antropolojisi başta olmak üzere din sosyolojisi ve fenomenolojisinin de belli başlı konuları arasındadır. Bu kitapta bu çalışmalardan önemli gördüğümüz belli başlılarının çevirilerini ve telif yazıları görebiliriz. Bu çalışmalara geçmeden - literatürde pek rastlanılmayan- İslam dünyasındaki sosyo-dini farklılığa işaret eden âlimlerin görüşlerine ve sonradan da son dönemde din antropolojisi ve din sosyolojisinde bu farklılaşmaların akademik düzlemde ele alınışının panoramik bir sunumunu yapmaya çalışacağız.

Muhyiddin İbn Arabî ünlü eseri *Fusûsu'l Hikem*'ine şu müthiş cümle ile başlar:

Ümmetlerin farklılığı nedeniyle dinler (*milel*) ve mezhepler/inançlar (*nihal*) farklı farklı da olsa, hikmetleri en kadim makamdan tek ve en yakın yolla kelimelerin kalplerine indiren Allah'a hamd olsun.

İbn Arabî'nin meşhur eserinin bu pek dikkat çekmeyen cümlesi aslında çok önemli bir hakikate işaret eder:

(i) Kelimelerin (yani şeyhin bilgi sisteminde "sabit hakikat"lerin) içine hikmetleri (yani "eşyanın hakikatini buldukları hale, bağlamına göre bilmeyi) Allah "tek ve dosdoğru" biçimde yerleştirmiştir, dolayısıyla yüce aşkın bir varlıktan gelen ve tüm varlıklarda içkin olarak "hakikat mevcuttur", bireysel hakikatlerin zaman üstü bir hakikati vardır.

(ii) Din ve inanç çeşitliliği "toplumdaki farklılıklarla" alakalıdır.

Fusus yorumcularına göre Şeyh, İslam teolojisindeki birlik-çokluk meselesi çerçevesinde birliği ilahi kaynakla, çokluğu ise toplumların farklılıklarına ve yeteneklerine dayandırır. Toplumsal farklılıklar ve yetenekler, tek olan ilahi tecelliyi kendilerine göre değiştirir. Mazhar olanın tecellide "etkin" olması ve onu çoğaltması İbn Arabî için kaçınılmaz bir durumdur. Dolayısıyla İbn Arabî ve onun yorumcuları dinler için asli kaynaktaki birlik ve biçimdeki farklılıklar konusuna özel bir önem vermişlerdir.

Din ve inançlar arasındaki farklılıklar aynı zamanda peygamberler arasındaki farklılığa neden olur. Şeyhe göre peygamberler de ümmetlerinin "yeteneği"dir. Dolayısı ile ümmetler ile peygamberlerin getirdikleri vahiyler arasında ilişki vardır. Peygamberlerin getirdikleri dinlerin birbirinden farklı olmasının nedeni "ümmetlerin/toplum-

ların farklı oluşu" ile alakalıdır. Bu çokluk durumunu Şeyh, bilginin kaynağında birlik kuramı ile çözümler. Ona göre, bilginin kaynağına doğru gidildikçe farklılık ortadan kalkar ve mutlak birlik ortaya çıkar (İbn Arabî, Fusûs, 19-23). Ancak kaynaktan birlik olsa da sonuçta "insanlar arasında din alanında farklılıkların mevcudiyeti" konusunun Şeyhin düşüncesinin "merkez"inde yer aldığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla toplumsal farklılıklar sadece dinler arasında değil aynı dinin içinde de farklılıklara neden olur. Ortak inanç, ilke ve prensiplere sahip olursa da "sırf toplum içindeki farklılıklar" sebebi ile bir dinin içinde de farklılıklar ve bu farklılıklardan doğan dinsellikler söz konusu olacaktır.

Burada aklımıza konumuzla ilgili olarak İslam kültüründe diğer bir önemli düşünür olan İbn Haldun gelecektir. İbn Arabî sistemini "vahdet/birlik" teması üzerine kurarken, -ki Şeyh bunu yaparken de birliğin "kesret" ile diyalektik karşılaştırmasından yola çıkar-, İbn Haldun ise değerlendirmelerinde "farklılıkları" esas almaktadır. İbn Haldun kendisinden önceki bütün İslam düşünürlerinden farklı olarak toplumsal konularda soyut ve idealist yaklaşımdan ziyade daha somut ve reel kavramlardan yola çıkmıştır.

İbn Haldun'un toplum anlayışında "insanın ihtiyaçları" ve onu gerçekleştirmek için insanoğlunun "bir arada yaşama zorunluluğu" temaları ön plana çıkar. İnsana öncelikle yaşamını idame ettirmesi için "düşünce ve el" kabiliyeti verilmiştir. (Mukaddime, I, 103 vd.) Burada İbn Haldun'un diğer düşünürlerden farklı olarak insanın temel kabiliyeti olarak fikir, düşünce yanında "el" organına da işaret etmesi önemlidir. Burada "el" organı ile insanın kültür ve medeniyet üreten yönüne vurgu yapılmaktadır. İnsanın istediği kadar düşünce ve zekası olsun, şayet ekini ekecek, toprağı sabanla sürececek, baltayı tutacak, mızrağı atacak, imarı başlatacak ve sürdürececek "el"i ol-

masaydı kültür ve medeniyetin oluşması mümkün olmazdı. Hatta bazı sosyolog ve antropologlar el yerine bunu “başparmak” ile açıklarlar. İnsanın kültür ve medeniyet oluşturucu işlevlerinde temel organın başparmak olduğu konusuna İbn Haldun’dan çok sonraları batılı sosyolog ve antropologlar değinmiştir. İnsanın düşünce kabiliyeti felsefe, edebiyat, metafizik, bilim alanlarına, el organının varlığı ise sosyoloji, antropoloji, sanat, zanaat vb. branşlara uzanmaktadır. Ancak her ikisinin birlikte kullanımı insan hayatında kültür, sanay ve medeniyetin inşasına yol açmaktadır.

İnsanın bu iki temel kabiliyeti her ne kadar önemli ise de İbn Haldun’a göre bunların ikmali açısından önemli faktör insanın “kolektif, bir arada yaşama” kabiliyetidir. Ona göre insan “tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır”. İbn Haldun buradan hareketle insanın toplumsal durumuna ilişkin analizlere girişir ve insan topluluklarına baktığında farklılık ve çeşitliliğe çokça vurgu yapar. Hatta o kadar ki toplumları açıklarken onlardaki farklılıklardan yola çıkar ve bu farklılıklar arasındaki etkileşim, çekişme ve itişmelerle toplumların, onun değişimiyle ümrünün gelişimini yorumlar. İbn Haldun’a göre toplumlardaki çeşitliliğin sebebi topluluklardaki “geçinme tarzlarındaki farklılık”lardır (Mukaddime, I, 318). Geçim şartlarının içine üretim şekilleri, iktisadi koşulların her türü girecektir. İbn Haldun, toplumları Göçebe ve Yerleşik olmak üzere iki kısma ayırırken de aslında bu kıstasından yani geçim şartlarından hareket etmektedir.

Geçinme şartlarındaki farklılıklardan yola çıkmak aslında ilk başta önemsiz gibi gözükse de çığır açıcı bir yaklaşımdır ve başta Saint Simon ve Marx olmak üzere birçok sosyal bilimciyi doğrudan ya da dolaylı biçimde etkilemiştir. Bu arada söz konusu etki/lenme/nin dereceleri konusundaki çalışmaların yeterli olmadığını belirtmek

gerekir. Geçinme şartlarından hareket etmek farklılaşmayı ve genel anlamda toplumsallaşmayı açıklamada neden ve nasıl önemlidir? İnsanlar örneğin belli bir tarzda geçim kaynak ya da kaynaklarına sahip oldukları için göçerler ve göçebe iseler yerleşik bir insandan tamamen farklı bir yaşam tarzını sürdürürler. Sırf geçim kaynağı sebebiyle göçebe olan bir toplum eğitim, ekonomi, sanat, güvenlik, mimari, edebiyat, müzik, giyim ve barınma, din gibi toplumun temel yapısını oluşturan alanlarda yerleşik toplumlardan farklı özellik sergileyecektir. Mürekkep, kalem, kâğıt gibi şehir imkanları gerektiren şeylerle belli bir mekanda eğitim imkanı olmayacak dolayısı ile yazılı bir kültür olmayacak, tersine sözlü kültürün ürünü şeyler ortaya çıkacaktır. Müzik sadece duygunun değil eğitim kurumlarının işlevlerini de yüklenecektir. Edebiyat söz merkezli gelişecektir. Dini eğitim de bu bağlamda şehirden farklıdır. Şehirde “kitabi” temelde gelişen, yüksek ilahiyatı olan, belli bir fıkhi ve kelami ekolü olan bir dinin göçebe ya da kırsal toplumdaki serüveni şüphesiz farklı olacaktır.

Burada aklımıza göçmen toplulukların şehir toplumlarına göre daha cılız ve etkisiz topluluklar olduğu ve bu kadar üzerinde durmanın gereksiz olduğu gibi bir düşünce gelebilir. Ancak premodern dönemlerde özellikle kavimler göçü ve sonrasında göçmen toplulukların dünya tarihinde gördüğü önemli rolleri hatırlamak gerekir. İbn Haldun dönemindeki ve kendinden önceki göçmen kavimlerin medeniyet oluşturmadaki kurucu, başat rolünü “asabiyyet” teorisi ile kuramsallaştırmıştır.

Kitabi-semavi dinlerin oluşum sürecine bakıldığında dahi saf kitabi-yerleşik bir kültürlenme sürecinin olmadığı aşikârdır. İsrailoğullarına kitap gelmiştir ama çoğu dönemleri göç ile geçmiştir. Hıristiyanlığın Roma’da tanınmasından önceki dönemi yerleşik hayattan uzaktır. İsla-

miyet şehir dini olarak başladı ve gelişti ama daha ikinci halife döneminden itibaren göçebe topluluklarının yarattığı kültürel sorunlarla (hariciler, göçmenlerin oluşturduğu yeni şehirlerdeki siyasal ve sosyo-kültürel çalkantılar vb.) mücadele etmek zorunda kaldı. Emevi dönemi boyunca merkezde barınamayan muhalif kesimlerin periferide nefes alma ve yayılmaları örneğin Türkmen grupların ilk başta bu kesimlerle karşılaşması sebebi ile popüler İslam'ın yaygınlık alanı genişledi. Halil İnalıcık İslam'a kitleler halinde ilk giren Türklerin -yüksek şehirli kültüre sahip- Bulgarlar ve Karahanlılar olmasına rağmen, İslam tarihinde büyük rol oynayanların Siri Derya ve Harezmin ötesindeki bozkırların Oğuz Türkmen kabileleri olduğunu belirtir. İnalıcık'a göre bu boylar büyük ölçüde gaza faaliyetleri ve *tarikatlara* mensup müritlerin -halk tasavvufu- dini tebliğleri vasıtası ile Müslümanlaştırılmışlardır. Bu boy ve kabileler Anadolu'nun Türk ve İslamlaştırılmasında da etkin olmuşlardır (İnalıcık, 1992).

Diğer taraftan, İbn Haldun'un bu ayrımı her ne kadar bulunduğu dönem ve pre-modern çağlar için geçerli gibi gözükse de aslında bütün kültürler için geçerli bir ayrıma işaret etmektedir. Dolayısıyla burada göçmen kavramını sırf göçmen kavimleri düşünerek daraltmak da yanlış olacaktır. Çünkü yerleşik sayılan bir toplum içinde de şehirli olmayan, şehre mesafeli taşra topluluklar mevcuttur. İlk bakışta İbn Haldun'un kastettiği şekilde olmasa da bir toplum, devlet içinde şehirli, yazılı yüksek kültürün yanı sıra çevrede yaşayan taşralı, folk kültür de söz konusudur. "Kültürün farklı katlarda farklı şekiller alması" sebebi ile bu katmanlara denk gelen kültür çeşitleri ve tarzları da bu şekli ya da tabakasal farklılığa koşut olarak farklılaşmaktadır. Bu konu sadece kültür bilimleri açısından değil din bilimleri ve ilahiyatı da çok yakından ilgilendirmektedir. Çünkü nasıl tabaka farklılığına paralel

olarak kültürde bazı farklılıklar ortaya çıkıyorsa bu durum aynı şekilde dini kültür içinde de vuku bulmaktadır. Dolayısıyla sosyo kültürel alandaki farklılıklar toplumun dini kültüründe de bir takım farklılaşmalar ortaya çıkarılmaktadır.

Toplumdaki dini-toplumsal farklılaşmaya İslam bilginleri içinde **Bîrûni**'nin de değindiğini görüyoruz. Bîrûni, bir toplumda yüksek tabaka ile sıradan halkın yani avamın inançlarının farklı olduğunu, elit kesimin akli konulara yönelip araştırmacı olduğunu, avamın ise duyular alanından dışarı çıkmak istemediğini vurgular. Ona göre, Yunan aydınının görüş ve düşünüş bakımından Hint aydını gibi olması yanında, putlara tapınmada da Yunan ve Hint avamı aynıdır. Aydın, görüş ve düşünüşe, avam ise şekilde inat ve ısrara dayanır (Tümer, 1975, 80).

Görüldüğü gibi burada Bîrûni, farklı iki kültürdeki her iki kesimin, yani okumuş entelektüel aydın kesim ile sıradan halkın, yani avam kesiminin, kendine ait ortak özellikleri doğrultusunda tavır takındıklarından bahsetmektedir. Yüksek üst tabaka, derin bilgiye sahip ve daha araştırmacı bir tavır takınırken, çoğunluğu teşkil eden halk tabakası ise şekilci ve eski alışkanlıklarında ısrarcı, geleneksel bir özellik göstermektedir.

Sosyo-dini farklılık konusuna değinen diğer bir isim de **İmam Gazzâlî**'dir. Gazzâlî, avam ve havas (ilahiyatçı) olarak nitelendirdiği farklı iki tabakanın sosyolojik özelliklerini dikkate alarak inanç yapılarındaki farklılıklara işaret etmektedir. Ona göre, avam tabakasındaki dindar kimselerle cedelci kelamcıların inanç yapısı karşılaştırıldığında, avamın inancı hiçbir kuvvetin sallayamadığı yüksek dağlara, kelamcılarınki ise rüzgârın istediği tarafa salladığı ve sağa sola yalpa yapan havada asılı ipe benzetilmektedir. Ancak, bu sağlamlığa rağmen avam taklit

yolu ile iman ettiği için inanç yapısı sadedir. Ayrıca, daha çok olağanüstü şeylere ilgi göstermekte, bilgiden ziyade coşkusal ve duygusal şeyleri tercih etmektedirler. Bu sebeple ona göre, avama din anlatılırken cedel metotlarını kullanmaktan şiddetle kaçınılmalı, halk tartışmalı teolojik konulardan uzak tutulmalıdır (el- Gazzâlî, 1975, 237-255). Görüldüğü gibi Gazzâlî, sosyal sınıf özelliklerini dikkate alarak iki farklı tabakanın özelliklerini belirtmekte ve buna göre din eğitiminin bir özellikler dikkate alınarak yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu sebeple de, halkın yapısına uygun inanç konularını işlediği *İlcâm'ul-Avâm an İlmi'l Kelâm* adlı eserini yazmıştır.

İbn Teymiye'nin de dindeki farklı uygulamaları değerlendirirken ulemanın yüksek din anlayışı ile halk arasındaki popüler uygulamalar arasında bir ayrım yaptığını görüyoruz. Ancak İbn Teymiye avamın din anlayışı ile ulemanın yüksek dini kültürü ayrımında avamın aleyhine bir tutum takınmıştır (Waardenburg, 1979). İbn-i Teymiye, zamanındaki Müslümanlar arasındaki gündelik dini hayat pratikleri (Mevlid, bahar zamanındaki yaratılış yeniden doğuş ve yeni yaşam sembolleriyle ilişkili tabiat kuvvetlerini anma kutlamaları, veli kültü çerçevesindeki uygulamalar) ile mücadele etmiş ve onları şeriata göre meşru görülmecek bir ritüel olarak görmüştür.

Bu sunuş yazısında İslam bilginlerinin pek değinilmeyen giriş mahiyetindeki konu ile ilgili görüşlerine başvurduk. Bunun sebebi modern dönemdeki akademik yaklaşımların kitabın ileriki bölümlerinde yeterince işlenmiş olmasıdır. Kitaptaki yazılar genellikle daha önce yayınlanan çeviri ve telif yazılardan oluşmaktadır ve ilim ve fikir insanların istifadesine sunulmak üzere bir araya getirilmiştir.

Kitapta öncelikle İslam toplumlarında görülen farklılık ve çeşitliliğin antropolojik değerlendirmesi yapılıyor. İslam

toplumlarında görülen sosyo-dini farklılıkların nasıl kavramsallaştırılacağı ve yeni tarz yaklaşımların imkânı üzerinde duruluyor. Bundan sonraki yazılarda ise İslam toplumlarındaki farklılıkların Batılı akademik çevrelerde işleniş tarzı ve bu çerçevede ortaya çıkan sorunlar eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutuluyor. Yine İslam kültüründe normatif ve popüler dinsel söylem üzerine, popüler din, halk dini gibi kavramlar üzerine yazıları da kitapta bulabiliriz. Bu bağlamda Türk toplumunda dini farklılaşmaların bu kavramsallaştırmalar ışığında ve sosyal değişim sürecinde hangi noktalara evrileceğine dair yazılara da yer verilmiştir.

Bu kitaptaki yazılar dini farklılaşmalara metinsel ya da teolojik perspektifle değil, antropolojik ve sosyolojik perspektifle ve son zamanlarda gelişme gösteren din bilimlerinin anlayışı çerçevesinde yaklaşmaktadır. Metinlerin çevirisinde akademik kaygılar dikkate alınmakla birlikte anlaşılır bir dil kullanılmaya özen gösterilmiştir. Benzer konu ve kavramların farklı yönlerinin ele alındığı yazıların bir araya getirildiği bu derleme çalışmada tekrarlardan azami derecede uzak durulmaya çalışılsa da bu sebeple yine zaman zaman görülebilecek tekrarlardan okuyucunun anlayışına sığındığımızı belirtmek isteriz. Kitapta toplumda görülen dini farklılaşmaların analizine ilişkin akademide geliştirilen kavramsallaştırmalar hem açıklanmakta hem de farklı yönlerden kritiğe tabi tutulmaktadır. Ayrıca ele alınan konularda ülkemizde çokça çalışmanın olmaması sebebiyle de kitabın önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz. Kitabın bu noktalarda faydalı olacağı ve yeni tartışmalara vesile olması umudunu taşıdığımızı belirtmek isteriz.

Mustafa ARSLAN, Doç. Dr.

Malatya 2013